

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

**ПРОБЛЕМИ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ
ТА КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**DISASTER AND CRISIS PSYCHOLOGY
PROBLEMS**

Науковий журнал

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 24824–14764ПР, видане 27.04.2021 року Міністерством юстиції
України

Журнал має категорію "Б" та входить до Переліку фахових видань України зі
спеціальності 053 - психологічні науки
(наказ МОН України № 530 від 06.06.2022 р.)

Електронна сторінка видання - <http://dcpp.nuczu.edu.ua>

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

✓	екстремальна психологія	✓	кризова психологія
✓	психореабілітація	✓	психокорекція



2022-1(3)

Редакційна колегія

Наталія Вікторівна Оніщенко – доктор психологічних наук, професор. Національний університет цивільного захисту України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Харків (Україна).

Олександр Володимирович Тімченко – доктор психологічних наук, професор. Національний університет цивільного захисту України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Харків (Україна).

Валерій Федорович Боснюк – кандидат психологічних наук, доцент. Національний університет цивільного захисту України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Харків (Україна).

Alexis Lorenzo Ruiz – доктор психологічних наук, професор. Гаванський університет, президент Кубинського товариства психології, Гавана (Куба).

Вадим Іванович Барко – доктор психологічних наук, професор. Державний науково-дослідний інститут МВС України, Міністерство внутрішніх справ України, Харків (Україна).

Олег Матвійович Кокун – член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор. Інститут психології ім. Г.С. Костюка, Національна Академія педагогічних наук України, Київ (Україна).

Василь Олександрович Лефтеров – доктор психологічних наук, професор. Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса (Україна).

Василь Ілліч Осьодло – доктор психологічних наук, професор. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Міністерство оборони України, Київ (Україна).

Наталія Дмитрівна Потапчук – доктор психологічних наук, професор. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Державна прикордонна служба України, Хмельницький (Україна).

Ігор Іванович Приходько – доктор психологічних наук, професор. Національна академія Національної гвардії України, Національна гвардія України, Харків (Україна).

Видання засновано у 2007 році

Виходить 2 рази на рік

Засновник і видавець
Національний університет
цивільного захисту України

Технічний редактор
Христенко В.Є., к.психол.н.,
доцент

Адреса
вул. Чернишевська, 94, Харків,
61023

Контактна інформація

Tel.: +38 (095) 139-62-64

Website: <http://dcpn.nuczu.edu.ua>

E-mail: dcpn@nuczu.edu.ua

**Свідоцтво про державну
реєстрацію видання** КВ №
24824-14764 ПР від 27.04.2021

Журнал має категорію "Б" та
входить до Переліку фахових
видань України зі
спеціальності 053 -
психологічні науки (наказ
МОН України № 530 від
06.06.2022 р.)

Затверджено до друку

Протокол засідання вченої
ради НУЦЗ України від
23.06.2022

Підписано до друку
28.07.2022

Формат 60x84/8
Папір 80 г/м²
Ум. друк. арк. 9,27
Наклад 100 прим.

© Національний університет
цивільного захисту України,
2022

Зміст

Вступне слово головного редактора	5
ЕКСТРЕМАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	
<i>Олександр Тімченко, Дмитро Шапенков</i> Зародження ідей психології діяльності в особливих умовах в епоху українського козацтва	6
<i>Валентина Босько</i> Теоретичний аналіз проблеми профілактики емоційного вигорання екстремальних психологів	20
<i>Вячеслав Таїматов</i> Особливості професійної діяльності психологів державної служби України з надзвичайних ситуацій в умовах війни	30
<i>Сергій Кучеренко, Наталія Кучеренко</i> Деякі проблеми підготовки керівників ризиконебезпечних професій до організації діяльності особового складу в екстремальних умовах	39
<i>Владислав Платонов</i> Психологічний аналіз професійної діяльності піротехнічних підрозділів ДСНС під час військових дій	51
<i>Олександр Риков</i> Особливості прояву психофізіологічних властивостей пілотів цивільної авіації	62
КРИЗОВА ПСИХОЛОГІЯ	
<i>Василь Лефтеров, Ольга Самара</i> Особливості психологічної реабілітації осіб, які переживають травматичні події війни	73
<i>Наталія Оніщенко</i> Психологічні особливості переживання початку війни цивільним населенням м. Харкова	84
<i>Діана Похілько, Юлія Костюченко, Юлія Горюн</i> Особливості гострих стресових реакцій дитини з різним рівнем травматичного досвіду війни	97
<i>Віталій Христенко, Яніна Овсяннікова</i> Основні психічні стани, які спостерігались у мешканців міста, на околицях якого відбуваються воєнні дії (на прикладі міста Харків)	109
<i>Єлизавета Казакова</i> Трансформація ціннісно-сміслової сфери особистості під впливом вітальної загрози, викликані коронавірусною хворобою COVID-19: гендерний аспект	131
<i>Олександр Черевко</i> Теоретико-методологічні проблеми кризи духовності у авіаторів	142
МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ	
<i>Олександр Тімченко</i> Обпалені війною (психологічна пам'ятка для роботи з внутрішньо переміщеними особами)	155
<i>Олександр Тімченко</i> Душевні рани війни (психологічна пам'ятка для роботи з українськими біженцями)	159

UDC 159.9

The scientific journal accepts for publication original, previously unpublished empirical and theoretical research in the following areas: extreme psychology, crisis psychology, psychorehabilitation, psychocorrection

EDITORIAL BOARD

Nataliia Onishchenko Doctor of Psychological Sciences, Professor. National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv (Ukraine).

Oleksandr Timchenko Doctor of Psychological Sciences, Professor. National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv (Ukraine).

Valerii Bosniuk Ph.D. in Psychology, Associate Professor. National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv (Ukraine).

Alexis Lorenzo Ruiz Doctor en Ciencias Psicológicas, Profesor Titular en la Facultad de Psicología. Universidad de La Habana, Cuba. Presidente Sociedad Cubana de Psicología.

Vadym Barko Doctor of Psychological Sciences, Professor. State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (Ukraine).

Oleg Kokun Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor. G.S. Kostyuk Institute of Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine).

Vasyl Lefterov Doctor of Psychological Sciences, Professor. National University «Odessa Law Academy», Odessa (Ukraine).

Vasyl Osodlo Doctor of Psychological Sciences, Professor. National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv (Ukraine).

Nataliia Potapchuk Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher. National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Khmelnytskyi (Ukraine).

Ihor Prykhodko Doctor of Psychological Sciences, Professor. National Academy of the National Guard of Ukraine, Kyiv (Ukraine).

The issue was founded in 2007

It comes out twice a year

Founder and Publisher National University of Civil Defence of Ukraine

Technical editor Vitalii Khrystenko, PhD, As. Prof.

Address Chernyshevska Str., 94, Kharkiv, Ukraine, 61023

Contact information

Tel.: +38 (095) 139-62-64

Website: <http://dcpp.nuczu.edu.ua>

E-mail: dcpp@nuczu.edu.ua

State certificate registration of the publication KV № 24824-14764 PR dated 27.04.2021

The journal is included in the List of professional publications of Ukraine in the specialty 053 - psychological sciences (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 530 from 06.06.2022).

Approved for printing Minutes of the meeting Academic Council for NUCD Ukraine dated 23.06.2022

Signed for print 28.07.2022

Format 60x84/8 Paper 80 g/m²
Condit. print. sheet. 9,27
Circulation 300 cop.

© National University of Civil Defence of Ukraine, 2022

ЕКСТРЕМАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

О.Тімченко¹, д.психол.н., проф., головн.н.с. лаб. (ORCID 0000-0002-8733-8076)

Д.Шашенков², ад'юнкт (ORCID 0000-0002-4836-7376)

¹Національний університет цивільного захисту України, Харків

²Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЙ ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ В ЕПОХУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У XVII – XVIII ст. Україну називали в Європі країною козаків, а українців – козацькою нацією. Усі верстви її населення були просякнуті козацьким духом. Знищення Катериною II козацтва, яке було становим хребтом українського народу, мало для нього жахливі наслідки, зрозуміти й усвідомити які ми досі так і не змогли.

Стаття присвячена аналізу ідей епохи українського козацтва (XV – XVIII століття), що і до сьогодні з успіхом використовуються науковцями та практиками в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Серед основних козацьких стратегем, які не загубилися в вирові століть, авторами наукової публікації виділяються та обговорюються: військові хитрощі на полі бою і в районах бойових дій; особливості формування громадської думки про справедливість отаманів та дисциплінованість запорізького війська; пропаганда людяного ставлення до військовополонених і роз'яснення умов переходу до лав запорізького війська; використання психологічних прийомів у міжнародних контактах; морально-психологічні чинники оцінки боєздатності військ противника; організація розвідки і контррозвідки, умінням збирати й аналізувати інформацію, розповсюджувати дезінформацію; система козацького тіловиховання, тілесне і психофізичне загартування козаків тощо.

Автори сподіваються, що висвітлені у статті дані стануть у пригоді науковцям та практичним психологам сектору безпеки та оборони України і, Keособливо, під час Великої Вітчизняної війни українського народу проти російської агресії.

Ключові слова: психологія діяльності в особливих умовах, українське козацтво, боєздатність військ.

Вступ. Інтерес до знань, які ми сьогодні відносимо до області психології діяльності в особливих умовах, виник давно. Тому ми з повним правом можемо заявити, що психологія діяльності в особливих умовах – і древня і зовсім молода наукова спеціальність. Її існування, як самостійної наукової спеціальності, налічує трохи більше півстоліття (починаючи з 1972 року), але можна з упевненістю сказати, що основна проблематика займає людську думку з тих самих пір, коли людина почала замислюватися про таємниці навколишнього світу і пізнавати їх...

Впродовж багатьох століть 14 жовтня православні християни святкують день Покрови Пресвятої Богородиці. А наша країна, отримавши незалежність, у цей день відзначає ще й День українського козацтва та День захисника України. Цей день – данина всім козакам, які зробили величезний внесок у формування української народності та досягнення Україною своєї незалежності. Саме виникнення козацтва допомогло консолідувати українців в боротьбі проти численних ворогів, які в XV-XVII століттях неодноразово

намагалися завоювати українські землі.

Фундаментом всього українського козацтва була Запорізька Січ. Це був політичний центр Республіки. Гетьмани Запорізької Січі мали великі урядові повноваження. Вони захищали землі і народ від зовнішнього ворога, вели міжнародні переговори від імені народу, вирішували глобальні питання, що стосувалися загального розвитку держави.

У 1775 році Запорізька Січ була ліквідована рішенням російської імператриці Катерини II. Але, незважаючи на це, в нашій країні і до сьогодні живуть справжні козаки, які героїчно захищають нашу землю від російських загарбників.

Дорогі наші воїни, ми вдячні Вам за те, що Ви рятуєте нашу країну. Як і у давні часи, саме Ви, нащадки славетних козаків, встали на захист життя усієї України і вся наша країна вдячна Вам за Ваш подвиг. Воістину, - козацькому роду нема переводу!

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку наукового знання переконливо свідчить про те, що розуміти сучасну наукову думку можливо лише за умов гарного знання її минулого. Невипадково історики психології одностайно підкреслюють, що історія науки – це її пам'ять. Наприклад, Б. Теплов ще у далекому 1985 році писав про те, що всяке серйозне наукове дослідження починається, зазвичай, з історії питання.

Для сучасного розвитку психології діяльності в особливих умовах як ніколи повчальною та важливою у науково-теоретичному та практичному значеннях може стати її історія. Враховуючи досвід історичного розвитку вітчизняної

спеціальності 19.00.09, можливо більш конкретно оцінювати сучасний стан та прогнозувати шляхи підвищення істинності та значущості психологічних досліджень для сектора безпеки та оборони України.

Методика дослідження. При написанні статті нами використовувалися методи теоретичного дослідження, або як їх ще називають, методи теоретизації, які забезпечили реалізацію теоретичних пізнавальних дій щодо предмета нашого дослідження. Саме методи теоретизації дали нам можливість не тільки узагальнити основні ідеї психології діяльності в особливих умовах, що зароджувалися в епоху українського козацтва, а й побудувати власний пізнавальний акт, при якому сутність досліджуваного явища стала найбільш доступною та змістовно розкритою. Теоретичне дослідження не тільки забезпечило більш-менш повне з'ясування сутності досліджуваного явища, а й виявило основні закономірності його існування, взаємодії з іншими явищами, рушійні сили розвитку психології діяльності в особливих умовах в епоху українського козацтва.

Іншими методами стали методи аналізу, інтерпретації та тлумачення даних теоретичного дослідження, що дали змогу науково обґрунтувати об'єктивність отриманої інформації, диференціювати змістовні прояви сутності предмета дослідження за їхніми типологічними характеристиками, визначити та представити дослідницький ефект здійсненого пізнавального акту.

Результати та їх обговорення. Період козаччини сам по собі був дуже насиченим і про козацтво як про єдине збірне поняття говорити важко. Козаки були різними

і боротьба їх була різноплановою: ці воїни захищали українські кордони від турецько-татарських завойовників і самі нападали на територію Османської імперії; вони служили гетьманам і були вільними; воювали у королівських військах і провадили національно-визвольну боротьбу. Та тим не менш, козаки навічно прославились як надзвичайно розумні, хитрі і вправні воїни. Вони були сильними і витривалими. Боронити християнську віру від невірних було їхньою ідеологією.

Із виникненням Запорізької Січі про козацтво почали говорити як про організоване військо з чіткою військовою структурою. Верховним воєначальником був гетьман, далі йшли полковники, сотники і десятники. Всі посади були виборними. Паралельно із запорізьким розвивалось і реєстрове козацтво.

Козаки дуже добре володіли фортифікаційним мистецтвом: оточували себе валами і ровами, перейти які було неможливо. А якщо доводилось розкладати табір – розставляли довкола вози. Французький військовий інженер Г. Левассер де Боплан так писав про це: «500 татар не наважуються атакувати 50-60 козаків, якщо ті йдуть під захистом табору, а 100 козаків за табором можуть відбитися і від тисячі поляків» [1].

У козаків були добре розвинуті кіннота, піхота та навіть флот. У XVII столітті їхню піхоту вважали найкращою в Європі. Вміло стріляли з рушниць, мушкетів та володіли холодною зброєю. А ще характеризувались неабиякою спритністю та вмінням виходити зі, здавалося б, безвихідних ситуацій. Бо ж кажуть, були серед них навіть характерники.

«Ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, їх не брали», - так говорили про легендарних характерників [2]. Вважали, що вони знають таємну силу речей, знають майбутнє та вміють те, що звичайному воїну не під силу. Письменник О. Чайковський писав про них: «Хто меткий та хитрий, вміє собі поради, дістає від товариства прикметник характерника, якогось надчоловіка, котрого куля не бере і котрий самого чортяку вміє окульбачити і заставити собі служити» [3].

Із джерел воєнного мистецтва українського козацтва історія психології діяльності в особливих умовах збагатилася і специфічними тактичними прийомами, що мають національний характер та й досі вживаються як елемент військово-психологічного супроводу бойових дій. До таких тактичних прийомів належать «військові хитрощі» на полі бою і в районах бойових дій.

Так, запорожці надзвичайно багато уваги приділяли формуванню громадської думки про справедливість їх отаманів та дисциплінованість запорізького війська. Кожний випадок злочину стосовно місцевого населення суворо карався у присутності потерпілих. У період бойових дій було категорично заборонено вживання спиртного, контакти з жінками та провокації із поборами, а тим більше грабунки населення. Стосовно противника проводилась пропаганда людяного ставлення до військовополонених і роз'яснення умов переходу до лав запорізького війська як окремих вояків, так і цілих підрозділів. Безпосередньою пропагандою інтересів запорожців займались кобзарі, які в емоційно доступній формі здійснювали,

вживаючи сучасну термінологію, «заходи консолідуючої пропаганди».

Поширеною формою морального впливу на війська та населення противника було писання листів образливого характеру, які дискредитували керівництво противника. Запоріжці писали листи не тільки турецькому султану, але й польському королю, російському царю, римському Понтифіку. Нічого не відомо про отримання листів адресатами та відповіді на них, але в результаті подібних заходів значно зменшувалась довіра до командування противника серед його рядових вояків. Подібні заходи позитивно впливали на формування високого морально-психологічного стану власних військ та населення країни.

Черкаський і канівський староста Остафій Дашкович (1508-1536 рр.) підготував перший український військовий трактат 1533 року, який було представлено польському королю Сигізмунду I як «Проект оборони України та створення регулярної прикордонної служби».

О. Дашкович, крім усього, знав мову татар і, часто буваючи у розвідці, лишався невпізнаним у їх таборі. Татари вважали його за свого, а завдяки здобутим відомостям він розбивав їх наголову.

Гетьман Дмитро Байда-Вишневецький увійшов до історії не лише як талановитий воєначальник. Велику спритність виявив Д. Вишневецький у 1553 р., коли разом із нечисленним підрозділом козацького війська здійснив похід до самого Царгорода (Константинополя), де намагався дипломатично домовитися з турецьким султаном про припинення нападів турецьких орд на Україну. Чим закінчилися переговори, історії не відомо, однак є свідчення, що

Д. Вишневецький виїхав з турецької столиці з великими почестями й особистими дарунками від султана.

Уже у 60-ті роки XVI ст. в народній думі, вписаній до рукопису Матвія Пійонтка, професора Краківської академії, знаходимо вказівки на використання психологічних прийомів у міжнародних контактах:

В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда мед горілочку;
Ой п'є Байда - та не день не два,
Не одну нічку та годиночку.
Цар турецький до нього
присилає,
Байду к себе підмовляє:
«Ой ти, Байдо, ти славносенький!
Візьми в мене ти царівноньку.
Будеш паном на всю
Україноньку!» [4].

Уже тоді надзвичайну увагу Д. Вишневецький звертав на морально-психологічні чинники оцінки боєздатності військ противника. Про це свідчить думка самого Байди: «Цар кримський (хан Девлет-Гірей) з усіма людьми кримськими підступив під моє місто на Хортицький острів і приступом брав 24 дні. І Божим милосердям... відбився і побив у царя багатьох людей кращих, і пішов цар від мене з великим соромом» [5].

Особа іншого видатного козака Северина Наливайка була оповита легендами ще за його життя. Майбутній український гетьман народився в першій половині 60-х років XVI ст. В Острозькій академії здобув поважну на той час освіту. «Бавився з молодих літ за багатьох гетьманів козацьких багато, на багатьох місцях в землях неприятельських хлібом козацьким», - згадує сам Наливайко про роки своєї молодості. У вересні 1594 р. він здобуває одну з наймогутніших

фортець на Придністров'ї - м. Тячин. Крім того, під час походу козацьке військо спалило м. Яси, де захопило багато зброї та провіанту. Головне, що це спричинило зміщення турецького ставленика з посади молдавського голови і тим самим сприяло здійсненню психологічного тиску стратегічного рівня на урядові кола Туреччини [6].

Психологічні тактичні прийоми описані у розповіді случького старости М. Халецького про штурм козаками Наливайка укріплень білоруського Могильова восени 1595 р. Спочатку Наливайко обстрілював замок із гармат. Після цього козаки підкотили під одну вежу два вози пороху, продовжуючи гарматну стрільбу та демонструючи намір їх підпалити. Побачивши це, більшість міщан, які обороняли мури, просто повтікали з місця зі страху, а українські козаки без перешкод захопили одне з найбільших тогочасних міст Великого князівства Литовського. Литовські війська через деякий час намагалися відвоювати місто, але козаки самі залишили його, організувавши рухомий табір: «Досить потужно з густою стрільбою той Наливайко відходить, ні одного з людей своїх до битви не відпускаючи, за ним литовці нічого йому вчинити не можуть, а він людям нашим дуже шкодить» [6].

Успішні дії проти переважаючих сил ворога забезпечувалися добре організованою розвідкою і контррозвідкою, умінням збирати й аналізувати інформацію, розповсюджувати дезінформацію. За словами тогочасних шпигунів, Наливайко «жодному полковнику не звіряється, що за годину має учинити». Сам Северин на питання про його майбутні плани відповідав: «Давно би

я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися» [6].

У період визвольної війни Богдана Хмельницького серед так званих «військових хитрощів» також були тактичні прийоми, які мають безпосереднє відношення до тактики психологічної боротьби. Гнат Хоткевич описує такий випадок: «Два тижні тяг Хмельницький переговори, але татар не було, прийшов лиш малий їх відділ. Тоді Хмельницький пускається на воєнну хитрість: посилає переодягненого попом козака так, аби його могли схопити поляки, і от сей піп на муках зізнає, що Хмельницький присяг платити ханові щороку велику данину, а за те хан прислав Хмельницькому 40 тисяч татар. А на ранок Хмельницький велів частині козаків замотати голови чалмами і змішавшись з татарами відділу Карабіш-мурзи з криком «Алла-алла!» повалити до табору. Се мало творити ілюзію приходу 40-тисячної татарської армії. Штука вдалась. На свої очі поляки побачили, що піп говорив правду, - і страх напав на польське військо». Але, певне, не так страх, як дезорганізація [7].

Зрозуміло, що термін «психологічна боротьба» тоді не використовувався, а було прийнято поняття «військові хитрощі». Але разом з тим для козаків психологічний тиск на противника завжди був складовим елементом у структурі боротьби з ворогом.

Не можливо не згадати й козацьке загартування тіла й духу. Адже цілісна система козацького тіловиховання викристалізувалася й досягла найвищого ступеня розвитку саме у запорізьких козаків.

Загартовуючи себе й готуючи свій організм до складних випробувань долі, козаки ґрунтовно

вивчали народну медицину, її рецепти, які забезпечували міцне здоров'я та повноцінне довголіття. Г. Левассер де Боплан писав: «...маючи міцне здоров'я, козаки майже не знають хвороб» [1].

У січових і козацьких школах перехід з одного класу в інший, від букваря до часослова, потім - до псалтиря і т. д. супроводжувався народними дитячими забавами, іграми, різноманітними фізичними вправами. Дослідник С. Сірополко пише, що в цих школах хлопчиків учили «...Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти і списом добре колотися» [8].

Важливе місце відводилося також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном, переховуватися від ворога під водою (за допомогою очеретини) тощо.

Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки, вдосконалювала тіло й душу в іграх, хороводах, різних видах змагань і боротьби. Підлітки і юнаки охоче брали приклад із дорослих, які відчували психологічний комфорт завдяки тому, що однаковою мірою турбувалися про свій інтелектуальний, моральний, духовний і фізичний розвиток. Це створювало в них настрій внутрішнього задоволення, хорошого самопочуття, сприяло єдності слова й діла, думки і вчинку, гармонії душі й тіла.

Була ціла система відбору і вишколу молодих людей для козацької служби. Досвідчені козаки, козацька старшина уважно і прискіпливо, з відповідальністю перевіряли загартованість і витривалість новобранців на спеку й холод, дощ і сніг, брак одягу, їжі тощо. Для тих, хто хотів бути козаком, ставилися вимоги

- бути сильною, вольовою, вільною й мужньою людиною, володіти українською мовою, присягнути на вірність Україні, сповідати християнську віру. Є наукові відомості, що новобранців-козаків піддавали певним випробуванням.

Козаки створили спеціальні фізичні і психофізичні вправи, що становили цілу систему, спрямовану на самопізнання й саморозвиток, своє тілесне, психофізичне й моральне вдосконалення.

Усебічно, фізично розвинені, козаки блискуче володіли в бою не лише різними видами зброї (рушницею, мушкетом, шаблею, списом, арканом тощо), а і своїм тілом. Так, вінницький полковник Іван Богун заслужено вважався кращим фехтувальником Європи: він лицарськи бився двома шаблями в руках, перемагаючи в боях одразу кількох нападників [9].

У багатьох країнах Європи й Азії славилася високе мистецтво козаків вести наступальні й оборонні бої, створювати неприступні для ворога табори, споруди з дерева й землі, каміння, рити шанці та ін. Козаки мистецьки володіли всіма видами зброї, вогнепальної й холодної. Іноземці свідчили, що під час тренувань зі стрільби козаки «кулею гасять свічку». На території Хортиці, Запорізьких Січей (їх було 8), у козацьких таборах та інших місцях постійно діяли справжні козацькі школи по навчанню молодих бійців, селян із метою захистити себе, рідну землю від чужоземних загарбників.

У козаків було декілька систем єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю гопак. У запальному і пристрасному, завихреному і відчайдушному зі складними фізичними, навіть

карколомними прийомами в гопаку й сьогодні помітна першооснова – бойовитість духу, віра у власні сили, порив до життя, напруження своїх духовних і фізичних сил, наступальність і оборонний характер дій та торжество перемоги. Усі збережені на сьогодні елементи гопака – складні акробатичні вправи, багато ударів ногами й руками – були складовими самозахисту наших предків у боротьбі з ворогами.

Цілі покоління українців володіли й іншою системою козацької боротьби – гой док. Вона була призначена в основному для розвідників – пластунів. За цією системою боєць «приклеювався» до суперника, повторював усі його рухи, а в разі помилки (через розгубленість, необачність, страх, відчай тощо) нападав на нього, брав у полон чи знешкоджував. Цікаво, що арсенал прийомів цього виду єдиноборств дозволяв козакові битися вночі з кількома своїми супротивниками.

Система боротьби «спас» мала не атакуючий, а суто оборонний характер. Для неї характерним є філігранне, скрупульозне відпрацювання блокування дій супротивника.

Козаки боролися також навкулачки, «на ремнях», «навхрест», «на палицях» тощо. Оволодіння технікою цих видів боротьби й моральними принципами під час тренувань і змагань було злито в одне ціле, що забезпечувало комплексний вплив на особистість.

Постійно займаючись самовдосконаленням, козаки, зокрема, оволодівали специфічними дихальними вправами, доводячи, подібно до йогів, справді невичерпні можливості людського організму. Академік Д. Яворницький писав, що

серед козаків були справжні велети тілом і духом і що «...серед інших богатирів жив Васюринський козарлюга», який «тільки дихне, як від того подиху людина падала з ніг, а коли руйнували Січ, то там був такий силач, що одним подихом міг убити людину». Таке явище дослідники підтверджують у китайських циган, японських кіко, секрет сили яких у «роботі з внутрішньою енергією через дихальні вправи» [10].

Підкреслимо, що тілесне і психофізичне загартування козаків було складовою частиною комплексної й цілісної системи ідейно-морального, емоційно-естетичного і військового виховання. Ця система ґрунтувалася на правилах і принципах народної моралі, етики. Порушення їх вважалося неприпустимим і мало тяжкі наслідки для тих, хто нехтував козацькими законами життя, їхніми традиціями і звичаями.

Демократична військова організація Запорозької Січі у другій половині XVII ст. поширилася в Україні у формі військово-територіального поділу на сотні, полки та козацьке самоврядування. Гетьмани, полковники, сотники без втручання польського та російського урядів обиралися на козацьких радах відповідних територій. На час виконання своїх обов'язків виборна старшина отримувала так звані «рангові маєтки», якими могла користуватися тільки до переобрання на посаді. За своїм демократичним устроєм Україна випереджала не лише Московію, а й більшість країн Європи.

Услід за колонізацією вільними козаками-землеробами плідючих ґрунтів лісостепової та степової України сюди почалася експансія спочатку Польської, а відтак і

Російської імперії. Відбувалася вона у формі поширення поміщицького землеволодіння, закріпачення селянства, заміни демократичного козацького самоврядування призначенням посадових осіб центром.

«Весь устрій Запорозького війська з його широкими демократичними принципами не відповідав корінному устрою Великої Росії», – писав Д. Яворницький [11]. Саме тому наприкінці XVIII ст. козацьке землеволодіння та самоврядування в Україні і його опора – Запорозька козацька республіка – були знищені імперським урядом, а на козацьких землях утворена Новоросійська губернія. Петро I заклав підвалини того імперського утворення кривавими погромами козацтва, а Катерина II викінчила його як інструмент остаточного знищення козацтва в Україні [12].

Знищення козацтва, що було становим хребтом українського народу, мало для нього жахливі наслідки, зрозуміти й усвідомити які ми досі не змогли. Але ж у XVII – XVIII ст. Україну називали в Європі країною козаків, а українців – козацькою нацією. Усі верстви її населення були просякнуті козацьким духом. Ставленик Катерини II на Україні П. Рум'янцев-Задунайський скаржився імператриці на старшину, що «...при всіх науках і в чужих краях перебування залишилися козаками і таїли гарячу любов до своєї нації та солодкої вітчизни» [12].

Спочатку Катерина II вважала «непристойним» перед світом знищувати мовну та культурну своєрідність України, а також залишки її державної автономії. Тому, аби «звести малоросійський народ до найвищого ступеня щастя», 1766 року

нею було видано маніфест про скликання депутатів до «Комісії для створення проекту нового зводу та для поради про способи досягнення загальнонародного благоденства». Але, як пише П. Рум'янцев-Задунайський, «засліплені любов'ю до своєї землиці малороси виказали дивну сваволлю», вимагаючи підтвердження давніх прав та вольностей, договірних статей Богдана Хмельницького [12]. У відповідь імператриця займає рішучішу позицію щодо національної та державної автономії України: «...Називати Малу Росію, Ліфляндію (Балтику) та Фінляндію чужоземними й поводитися з ними на такій самій підставі є більше ніж помилка, а можна назвати з вірогідністю глупством. Ці провінції, також Смоленську, слід найлегшими способами привести до того, щоб вони обрусіли та перестали б дивитися, як вовки в лісі. До того приступ вельми легкий, якщо розумні люди обрані будуть начальниками в тих провінціях; коли ж у Малоросії гетьмана не буде, то належить старатися, аби на вік та ім'я гетьманів зникли» [13]. Катерина II вирішує не церемонитися з українцями, вважаючи їх такими самими росіянами, як і великоросів, «...що відділилися через недбалість київських князів». До того ж відпала потреба у Запорозькому війську, за допомогою якого військова міць Кримського ханства на той час уже була підірвана. У 1764 р. було скасовано залишки української державності – гетьманство [13].

Наступ на запорозькі землі царизм розпочинає з середини XVII ст. У 1746 р. було відрізано їх східну частину до ріки Кальміус на користь донських козаків (донські козаки перебували під надійним контролем

царського уряду ще з часів Івана Грозного).

У 30-і роки XVIII ст. на запорозьких землях по ріці Орель було побудовано так звану Українську лінію – систему укріплення проти татар. Нові поселення по Українській лінії зайняли переселенці з України, Росії та Сербії.

У 1781 – 1732 рр. було побудовано фортецю святої Єлисавети (нині – Кропивницький), що стала центром так званої Нової Сербії. Запорозькі землі від Дніпра і Тясмина до Синюхи на заході царський уряд віддав переселенцям: сербам, угорцям, болгарам, молдаванам, росіянам-розкольникам, українцям зі Слобідської України. Їхні воєнізовані поселення були покликані протистояти споконвічним господарям цих земель – запорожцям. Друга частина цих переселенців зайняла північно-східну частину запорозьких угідь біля фортеці Бахмут – так звану Слов'яносербію [11].

Січ почувалася «посадженою в мішок», який уряду залишалося тільки зав'язати [13]. Численні делегації козаків до Петербурга не домоглися бажаного результату. Насильницьке захоплення земель переселенцями змусило запорожців у 1763 року прийняти рішення силоміць не допускати загарбників на свої угіддя. Петербург розцінив це як бунт і у 1764 році прийняв рішення про заснування Новоросійської губернії. До неї увійшли Новосербія, Слов'яносербія та Українська лінія, тобто нові воєнізовані поселення на запорозьких землях від ріки Синюхи до Сіверського Дінця. Ще більше посилюється наступ на запорозькі

володіння з призначенням першого губернатора Новоросії П. Рум'янцева-Задунайського. Запорозьких вольностей для уряду ніби й не існувало. Посередині запорозьких земель почали будувати нову Дніпровську лінію укріплень.

У 1774 р. у козаків з'явилася надія зупинити захоплення своїх земель і врятувати Запорозьку Січ. Генерал-губернатором Новоросії призначили Г. Потьомкіна¹, який ще за кілька років до цього (у 1772 р.) вступив простим козаком до Кушинського куреня під найменням Григорія Нечеса, обмінювався з кошовим Петром Калнишевським чемними листами, в яких надсилав уклін «товариству та всім неборакам» [13]. Ці вияви чемності абсолютно не перешкодили Г. Потьомкіну водночас розробити докладний план знищення Січі.

Не допомогло запорожцям і те, що вони «...виявили чудові приклади мужності й хоробрості» в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Російські вельможі були настільки вражені подвигами козаків у цій війні, що масово почали записуватися до січових куренів. Крім генерал-губернатора Новоросії, до Запорозької Січі записалися М. Кутузов та багато генералів царської армії [11]. Усе це не врятувало Січ від розгрому генералом П. Текелієм², сотисячне військо якого виступило з-під стін Єлисаветграда і в липні 1775 року знищило Січ [14]. Після віроломного захоплення Січі військами Текелія всі укріплення та споруди були зруйновані зі «знищенням самого імені запорозьких козаків», як було проголошено у царському маніфесті. Жорстоко та

¹ Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійський (1739-1791 гг.).

² Текелій Петро Абрамович (1720-1792 рр.).

безглуздо покарали саме ту козацьку старшину, яка, аби запобігти кровопролиттю, вмовила козаків здатися російським військам без бою. Кошовий отаман Петро Калнишевський³ чверть століття просидів у кам'яному мішку на Соловках, де і помер сліпим та немічним у 1803 році. В ув'язненні в сибірських монастирях закінчили своє життя військовий суддя Павло Головатий⁴ [15] та писар І. Глоба⁵ [16]. У тюрмах та казематах загинуло багато іншої військової старшини.

Цікавою є мотивація Катериною II щодо зруйнування Січі. Запорожці набито, ухиляючись від господарського життя, тримають свої степи в дикому стані. Водночас вони буцімто завинили в тому, що на їхніх землях поселилося понад 50 тисяч переселенців з України, які займаються землеробством: «Заводячи власне хліборобство, розривали вони тим самим залежність від Престолу Нашого», тому що могли прогудуватися власним коштом, не вимагаючи урядових поставок продовольства. Запорозькі козаки «у самому бутті своєму не мали жодної законної основи, а отже, – і власності жодної в землях, а були лишень терпимі», – писала Катерина II у своєму указі про зруйнування Січі від 3 серпня 1775 року [12].

У 1783 році відбулося закріпачення селян та козаків на колишніх вільних землях запорозьких. Генерал-губернатор Новоросії Г. Потьомкін сповіщав Петербург, що чимало запорожців одружилися та на правах простих поселенців осіли в Новоросії. Від цариці приховали тільки той факт, що, почувши, що

«голитимуть чуби і забиратимуть в солдати», більшість козаків утекли з оточеної царськими військами Січі на човнах у володіння Туреччини. За офіційними, заниженими даними, втікачів було 10 тисяч, за неофіційними – понад 40 тисяч осіб [12].

Із приєднанням України до Російської імперії почалися масові планомірні переселення українців в Росію, а росіян в Україну. Такі примусові переселення українців на схід імперії стали традиційними. Так, у 1896 – 1914 рр. до Сибіру централізовано було переселено 1690 тис. українців [12]. Великий військовий та економічний потенціал українського козацтва, його волелюбний дух було використано царатом для завоювання та освоєння безмежних степових теренів Причорномор'я, Приазов'я, Північного Кавказу. Після того як козацтво зробило своє діло, воно було знищене царатом духовно, культурно, мовно, а значною мірою і фізично.

Висновки. Становим хребтом українського народу є козацтво. Сучасна спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» зберегла та примножила досвід минулих поколінь епохи українського козацтва. Адже саме в епоху українського козацтва викристалізувалися наступні ідеї:

✓ для тих, хто хотів бути козаком, ставилися вимоги - бути сильною, вольовою, вільною й мужньою людиною, володіти українською мовою, присягнути на вірність Україні, сповідати християнську віру;

³ Петро Калнишевський (1690-1803 рр.).

⁴ Павло Андрійович Головатий (близько 1715 – між 1790-1795 рр.).

⁵ Іван Яковлевич Глоба (? – 1791 рр.).

✓ поширеною формою морального впливу на війська та населення противника стає написання листів образливого характеру, що дискредитували керівництво противника;

✓ серед обов'язкових умов успіху у війні виділялися: (а) використання психологічних прийомів у міжнародних контактах та (б) визначення морально-психологічних чинників оцінки боєздатності військ противника;

✓ успішні дії проти переважаючих сил ворога забезпечувалися добре організованою розвідкою і контррозвідкою, умінням збирати й аналізувати інформацію та розповсюджувати дезінформацію;

✓ саме у запорізьких козаків викристалізувалася й досягла найвищого ступеня розвитку цілісна система козацького тіловиховання. Тілесне і психофізичне загартування козаків було складовою частиною комплексної й цілісної системи ідейно-морального, емоційно-естетичного та військового виховання;

✓ на території Хортиці, Запорізьких Січей (їх було 8), у козацьких таборах та інших місцях постійно діяли справжні козацькі школи по навчанню молодих бійців, селян із метою захистити себе, рідну землю від чужоземних загарбників.

Література

1. «Опис України» французького військового інженера і відомого картографа Г. Левассера де Боплана /Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop01.htm>
2. Від дружинників Київської Русі до козаків до кіборгів /Режим доступу : [\[druzhinnik-v-ki-vsco-rus-do-kozak-v-do-k-borg-v\]\(http://druzhinnik-v-ki-vsco-rus-do-kozak-v-do-k-borg-v\)](http://argumentua.com/stati/v-d-

</div>
<div data-bbox=)

3. Співець козацької вольниці Чайковський Андрій Якович /Режим доступу : https://ru.osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/17060/

4. П. Кралюк. Князі Вишневецькі в літературі польській та українській або Хто був прототипом героя «народної» пісні «Гей, соколи...» /Режим доступу : <http://incognita.day.kyiv.ua/knyazi-vishneveczki-v-literaturi-polskij-ta-ukrayinskij.html>

5. Історія інформаційно-психологічного протиборства : підручник / [Я.М. Жарков, Л.Ф. Компанцева, В.В. Остроухов В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Є.Д. Скулиш] ; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є.Д. Скулиша. К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України. 2012. 212 с.

6. Інформаційно-психологічне протиборство за часів українського козацтва /Режим доступу : https://pidru4niki.com/1151051336977/politologiya/informatsiyno-psihologichne_protiborstvo_chasiv_ukrayinskogo_kozatstva

7. Хоткевич Г. М. Два гетьмани / Гнат Мартинович Хоткевич. Київ: Дніпро. 1991. 105 с.

8. Сірополко С. Школотство [Електронна копія] : конспект лекцій, читаних в Укр. пед. ін-ті ім. М. Драгоманова у Празі в 1925/6 шк. р. / проф. С. Сірополко. Прага : Сіяч. 1926 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2019).

9. Островський О. Іван Богун, полковник вінницький /Островський Олелько. К. : МАУП. 2009. 312 с.

10. Козацька доба: особливості народної фізичної культури українського народу /Режим доступу : <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/dpju/24111/>
11. Яворницький Д.И. История запорожских казаков / Яворницький Дмитрій Іванович. К.: Наукова думка. 1990. Т. 2. 660 с.
12. Зализняк Л. От Запорожских Вольностей до Новороссии / Леонид Зализняк /Режим доступу : <http://argumentua.com/stati/ot-zaporozhskikh-volnostei-v-novorossii>
13. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. М.: Голос; Колокол-Пресс. 1993-1998. Кн.1: История России с древнейших времен. Т.1-2 М.: Голос. 1993. С. 340.
14. Скальковский А.А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского: Составленная из подлинных документов Запорожского сечевого архива А. Скальковским. Т. I – III. 1840 (сучасне перевидання – 1994).Т. III. С. 173 - 196).
15. Словари и энциклопедии на Академике. Головатый Павел Андреевич /Режим доступу : <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1466691>
16. Глоба Иван Яковлевич. Википедия /Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0,%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87

*O.Timchenko¹, Doctor of Psychological Sciences, Professor
D.Shashenkov², Postgraduate Student*

¹National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv (Ukraine)

² Participant in the Great Patriotic War of the Ukrainian people against russian aggression

THE ORIGIN OF IDEAS OF THE PSYCHOLOGY OF ACTIVITY UNDER SPECIAL CONDITIONS DURING THE UKRAINIAN KOZATSTVO PERIOD

In the seventeenth - eighteenth centuries Ukraine was called the country of the Cossacks in Europe, and the Ukrainians - the Cossack nation. All segments of its population were imbued with the Cossack spirit. Catherine II's destruction of the Cossacks, which was the basis of the Ukrainian people, had terrible consequences for them, which we have not yet been able to understand and realize. The article is devoted to the analysis of the ideas of the era of the Ukrainian Cossacks (XV - XVIII centuries), which are still successfully used by scientists and practitioners in the specialty 19.00.09 – «Psychology of activity in special conditions».

Among the main Cossack strategemes that have not been lost during the centuries, the authors of the scientific publication highlight and discuss: military tricks on the battlefield and in combat areas; features of the formation of public opinion about the justice of the atamans and the discipline of the Zaporozhian army; propaganda of human attitude to prisoners of war and explanation of the conditions of transition to the ranks of the Zaporozhian army; use of psychological techniques in international contacts; moral and psychological factors for assessing the combat effectiveness of enemy troops; organization of intelligence and counterintelligence, ability to collect and analyze information, disseminate misinformation; system of Cossack physical education, physical and psychophysical training of Cossacks, etc.

The authors hope that the data presented in the article will be useful to scientists and practical psychologists in the security and defense sector of Ukraine and, especially, during the Great Patriotic War of the Ukrainian people against Russian aggression.

Keywords: psychology of activity in special conditions, Ukrainian Cossacks, combat capability of troops.

References

1. «Opys Ukrainy» frantsuzkoho viiskovoho inzhenera i vidomoho kartografa H. Levassera de Boplana ["Description of Ukraine" by French military engineer and famous cartographer G. Levasser de Beauplan] URL: <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop01.htm>
2. Vid druzhynnykiv Kyivskoi Rusi do kozakiv do kiborhiv [From the warriors of Kievan Rus to the Cossacks to the cyborgs] URL: <http://argumentua.com/stati/v-d-druzhinnik-v-ki-vsکو-rus-do-kozak-v-do-k-borg-v>
3. Spivets kozatskoi volnytsi Chaikovskiyi Andrii Yakovych [Singer of the Cossack freemason Tchaikovsky Andrew Yakovlevich] URL: https://ru.osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/17060/
4. P. Kraliuk. Kniazi Vyshnevetski v literaturi polskii ta ukraïnskii abo Khto buv prototypom heroia «narodnoi» pisni «Hei, sokoly...» [Princes Vyshnevetsky in Polish and Ukrainian literature or Who was the prototype of the hero of the "folk" song "Hey, falcons..."] URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/knyazi-vishneveczki-v-literaturi-polskij-ta-ukrayinskij.html>
5. Zharkov Ya.M., Kompantseva L.F., Ostroukhov V.V., Petryk V.M., Prysiazhniuk M.M., Skulysh Ye.D. (2012) Istoriia informatsiino-psykholohichnoho protyborstva: pidruchnyk [History of information and psychological confrontation] za zah. red. d.i.u.n., prof., zasl. yurysta Ukrainy Ye.D. Skulysha. K.: Nauk.-vyd. viddil NA SB Ukrainy. 212 p. [In Ukrainian]
6. Informatsiino-psykholohichne protyborstvo za chasiv ukraïnskoho kozatstva [Information and psychological confrontation during the Ukrainian Cossacks] URL: https://pidru4niki.com/1151051336977/politologiya/informatsiyno-psykholohichne_protiborstvo_chasiv_ukraïnskogo_kozatstva
7. Khotkevych H. M. (1991) Dva hetmany [Two hetmans] Kyiv: Dnipro. 105 p. [In Ukrainian]
8. Siropolko S. (2019) Shkoloznavstvo [School studies] [Elektronna kopiia]: konspekt lektsii, chytanykh v Ukr. ped. in-ti im. M. Drahomanova u Prazi v 1925/6 shk. r. / prof. S. Siropolko. Praha: Siiach. 1926 (Kyiv: NBU im. Yaroslava Mudroho, 2019). [In Ukrainian]
9. Ostrovskiyi O. (2009) Ivan Bohun, polkovnyk vinnitskyi [Ivan Bohun, Colonel of Vinnytsia] K.: MAUP. 312 p. [In Ukrainian]
10. Kozatska doba: osoblyvosti narodnoi fizychnoi kultury ukraïnskoho narodu [Cossack era: features of folk physical culture of the Ukrainian people] URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/dpju/24111/>
11. Iavornytskyi D.Y. (1990) Ystoryia zaporozhskykh kazakov [History of the Zaporozhian Cossacks]/ Yavornytskyi Dmytryi Yvanovych. K.: Naukova dumka. T. 2. 660 p. [In Ukrainian]
12. Zalyzniak L. Ot Zaporozhskykh Volnostei do Novorossyy [Zaporozhye Freedoms to Novorossia]

URL: <http://argumentua.com/stati/ot-zaporozhskikh-volnostei-v-novorossii>

13. Solovev S.M. (1993) Sochyneniya [Compositions]: V 18 kn. M.: Holos; Kolokol-Press. 1993-1998. Kn.1: Ystoryia Rossyy s drevneishykh vremen. T.1-2 M.: Holos. 340 p. [In Ukrainian]

14. Skalkovskyi A.A. (1994) Ystoryia Novoi Sechy, yly posledneho Kosha Zaporozhskoho: Sostavlennaia yz podlynykh dokumentov Zaporozhskoho sechevoho arkhyva A. Skalkovskym. [The history of the New Sich, or the last Kosh of Zaporozhye: Compiled from authentic documents of the Zaporizhzhya Sich archive by A. Skalkovsky] T. I – III. 1840 (suchasne perevydannya – 1994).T. III. S. 173 – 196 p). [In Ukrainian]

15. Slovary y entsyklopedyy na Akademyke. Holovatyi Pavel Andreevych [Dictionaries and encyclopedias at Academician. Holovatyi Pavel Andreevich] URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1466691>

16. Hloba Yvan Yakovlevych. Vykyedyia URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0,%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87

Надійшла до редколегії: 10.06.2022

Прийнята до друку: 24.06.2022